

TEMPESTA DE FERRO

ELS REFUGIS ANTIAERIS A VALÈNCIA

SALA MUNICIPAL D'EXPOSICIONS
ABRIL - JULIOL DE 2017

AJUNTAMENT DE VALÈNCIA
REGIDORIA DE PATRIMONI CULTURAL
I RECURSOS CULTURAUX

PRÓLOGO PRÒLEG

CATÀLEG / CATÁLOGO

Edita:

Ajuntament de València
Regidoria de Patrimoni Cultural i Recursos Culturals

Texts / Textos:

Jose Mª Azkárraga, Alejandro Calpe,
Miguel Mezquida, José Peinado

Traducció / Traducción:

Daniel P. Grau
Gabinet de Normalització Lingüística
Ajuntament de València

Institucions col·laboradores / Instituciones colaboradoras:

Biblioteca Nacional Española, Arxiu Històric Municipal de València, Biblioteca Històrica de la Universitat de València, Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia, Hemeroteca Municipal de València, Arxiu General i Fotogràfic. Diputació de València, Centro Documental de Memoria Histórica de Salamanca, Archivo General Militar de Ávila, Fundació Per Amor a l'Art, Levante enví, Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares, Biblioteca Valenciana, Archivo Cruz Roja Internacional, Archivo Histórico Partido Comunista de España (Universidad Complutense de Madrid).

Agraïments personals / Agradecimientos personales:

Kristian Abad, José Aleixandre, Matías Alonso Blasco, Jordi Andrés Doménech, Juan Boris Ruiz, Manuel Granell, José Huguet, Santiago Márquez Testor, Federico Martín Fuertes, Ángel Martínez, Miguel Molina Alarcón, Julio Olmo, Evaristo Pastor, Daniel Pérez Grau, Vicent Sampedro, Rafael Solaz, Roger Swanzy, Francisco Taberner, Isidro Álvarez, Mauricio Álvarez, Tina Herreros, Guillermo Pascual, Dolores Ortega.

Disseny gràfic / Diseño gráfico:

Vaceco. Integral de Patrimonio

ISBN: 978-84-9089-072-1

Dipòsit legal / Depósito legal: V 1027-2017

© de la present edició / de la presente edición:
Ajuntament de València, 2017

Impressió / Impresión:
Tipografia Bernés, S.L.

EXPOSICIÓ / EXPOSICIÓN

TEMPESTA DE FERRO. Els refugis antiaeris a València

Comissaris / Comisarios:

José Mª Azkárraga Testor. Universitat de València
Alejandro Calpe Vicente. Asociación Científica ArqueoAntro
Miguel Mezquida Fernández. Asociación Científica ArqueoAntro
José Peinado Cucarella. Investigador refugis de València

Coordinació / Coordinación:

Pepa Pascual y Carmen Palacios
SIAM / Oficina d'Exposicions
Servici de Patrimoni Històric i Artístic
AJUNTAMENT DE VALÈNCIA

Disseny / Diseño:

Vaceco. Integral de Patrimonio S.

Execució / Ejecución:

Symbols

Transport i muntatge / Transporte y montaje:

ART I CLAR
JOSEARTE

La Guerra Civil espanyola va ser l'episodi més cruel i alhora el que va deixar una empremta més profunda en la nostra història recent, ja que al drama de la contesa se li va unir la llarga nit de la dictadura. Tanmateix, ens han ensenyat a negar-la, a passar per damunt d'ella com passem de puntetes sobre els temes dels que no es parlen. És una errada. Com va escriure el filòsof Jorge Santayana, "aqueells que no recorden el passat estan condemnats a repetir-lo".

Tenim un deute de memòria cap a tots aquells que van morir o van patir repressió per causa de les seues idees o les seues creences. Cal exercir-lo i cal restituir el record i la dignitat que els corresponen.

No podem seguir considerant la Guerra Civil com un assumpte absent, massa dolorós per a ser analitzat i comprès. Ben al contrari, cal humanitzar-lo, destriant les xicotetes històries personals.

La idea de memòria històrica, o memòria col·lectiva són conceptes ben arrelats en molts països europeus ja des del segle passat, principalment ligats a les dos guerres mundials, i que al nostre país porten un considerable retard.

No obstant això, en els últims anys, especialment a partir de l'aprovació de la Llei de Memòria Històrica de 2007, s'està donant una gran demanda social per la recuperació d'esta memòria, tant a nivell de les víctimes del franquisme olvidades, com de la posada en valor dels anomenats "llocs de la memòria".

La Guerra Civil Española fue el episodio más cruel y a la vez el que dejó una huella más profunda en nuestra historia reciente, ya que al drama de la contienda se le unió la larga noche de la dictadura. Sin embargo, nos han enseñado a negarla, a pasar por encima de ella como pasamos de puntillas sobre los temas de los que no se hablan. Es un error. Como escribió el filósofo Jorge Santayana, "aquellos que no recuerdan el pasado están condenados a repetirlo".

Tenemos una deuda de memoria con todas aquellas personas que murieron o sufrieron la represión por causa de sus ideas o de sus creencias. Hay que ejercerlo y hay que restituir el recuerdo y la dignidad que les corresponde.

No podemos seguir considerando la Guerra Civil como un asunto ausente, demasiado doloroso para ser analizado y comprendido. Todo lo contrario, hay que humanizarlo discerniendo las pequeñas historias personales.

La idea de memoria histórica, o memoria colectiva son conceptos muy arraigados en muchos países europeos ya desde el siglo pasado, principalmente ligados a las dos guerras mundiales, i que a nuestro país llevan un considerable retraso.

No obstante esto, en los últimos años, especialmente a partir de la aprobación de la Ley de Memoria Histórica de 2007, se está dando una gran demanda social por la recuperación de esta memoria, tanto a nivel de las víctimas del franquismo olvidadas, como de la puesta en valor de los denominados "Lugares de la Memoria".

La Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de València, conscient de la importància de recuperar el patrimoni associat a la guerra civil, i afegint-se a la commemoració del 80 aniversari de València com a capital de la República, obri al públic el primer refugi antiaeri rehabilitat a la ciutat. Es del tipus escolar, amb capacitat per a 700 xiquets, i es troba situat al pati interior del propi edifici de l'Ajuntament.

Com a complement s'ha preparat esta exposició temporal temàtica per contextualitzar la construcció de refugis a València entre els anys 1936 i 1939, vista com la resposta que va tindre el govern republicà davant els més de 400 bombardejos sobre la població civil que, de manera indiscriminada, va dur a terme l'aviació franquista.

Amb la obertura al públic d'este refugi, i d'altres que estan en projecte, es pretén recuperar una part de la nostra història que fins ara ha estat abandonada i no tractada. El patrimoni de la guerra forma part de la nostra identitat i deu valorar-se com un recurs cultural que a més a més pot tindre un gran valor educatiu i didàctic per a tota la població.

Gloria Tello Company

Regidora de Patrimoni Cultural i Recursos Culturals

La Regidoria de Patrimoni Cultural i Recursos Culturals de l'Ajuntament de València, consciente de la importància de recuperar el patrimonio asociado a la Guerra Civil, y uniéndose a la conmemoración del 80 aniversario de Valencia como capital de la República, abre al público el primer refugio antiaéreo rehabilitado de la ciudad. Es de tipo escolar, con una capacidad para 700 niños y niñas, está situado en el patio del propio edificio consistorial.

Como complemento se ha preparado esta exposición temporal temática, para contextualizar la construcción de refugios en la ciudad de Valencia entre los años 1936 y 1939, vista como la respuesta que tuvo el gobierno republicano por los más de 400 bombardeos sobre la población civil, que de manera indiscriminada, llevó a cabo la aviación franquista.

Con la apertura al público de este refugio y de otros que están en proyecto, se pretende recuperar una parte de nuestra historia que hasta ahora ha estado abandonada y no ha sido tratada. El patrimonio de la guerra forma parte de nuestra identidad y debe valorarse como un recurso cultural, que además puede tener un gran valor educativo y didáctico para toda la población.

Gloria Tello Company

Regidora de Patrimonio Cultural y Recursos Culturales

imatge del refugi de l'Ajuntament després de la restauració
Imagen del refugio del Ayuntamiento después de la restauración

ÍNDICE ÍNDEX

Introducció	8
Introducción	
Els bombardejos sobre València	11
Los bombardeos sobre Valencia	
<i>Bombes des del cel</i>	13
<i>Bombas desde el cielo</i>	
<i>La defensa des de l'aire</i>	19
<i>La defensa desde el aire</i>	
<i>Bombes d'Aviació</i>	21
<i>Bombas de Aviación</i>	
<i>La marina franquista. Bombardejos per mar</i>	23
<i>La marina franquista. Bombardeos por mar</i>	
<i>Artilleria per a la defensa</i>	27
<i>Artillería para la defensa</i>	
Els efectes dels bombardejos	29
Los efectos de los bombardeos	
<i>La ciutat ferida</i>	31
<i>La ciudad herida</i>	
<i>Objectiu, el Port</i>	35
<i>Objetivo, el Puerto</i>	
<i>Víctimes</i>	39
<i>Víctimas</i>	
Defensa Passiva front els bombardejos	43
Defensa Pasiva frente a los bombardeos	
<i>La Junta de Defensa Passiva</i>	45
<i>La Junta de Defensa Pasiva</i>	
<i>La construcció de refugis</i>	49
<i>La construcción de refugios</i>	
<i>Refugis públics</i>	51
<i>Refugios públicos</i>	
<i>Refugis governamentals</i>	53
<i>Refugios gubernamentales</i>	
<i>Refugis escolars</i>	55
<i>Refugios escolares</i>	
<i>Refugis en fàbriques</i>	57
<i>Refugios en fábricas</i>	
<i>Refugis privats</i>	59
<i>Refugios privados</i>	
Els refugis com a habitatges de postguerra	61
Los refugios como viviendas de postguerra	
CATÀLEG	65
CATÁLOGO	

INTRODUCCIÓN

INTRODUCCIÓ

Des del mes de gener de 1937, amb la capitalitat de la República ja assentada a la ciutat, fins a març de 1939, la ciutat de València i els poblets marítims van patir incessants bombardejos que van sembrar la mort i la destrucció.

Es van llançar tones d'explosius sobre una població indefensa i aclaparada que, de sobte, es troava amb la guerra a la porta de casa. De nit i de dia, moltes vegades sense l'avís de les sirenes, el so de les quals bastava per a provocar el pànic, avions i vaixells del bàndol sublevat llançaven bombes i projectils sobre la ciutat. La defensa antiaèria i la defensa costanera disposaven de poques peces i no tenien la precisió, l'abast i la cadència en el tir per a ser eficaces en la seua tasca de protecció. Tampoc l'aviació republicana disposava de prou aparells ni de la rapidesa de resposta necessària per a interceptar als veloços i ben armats avions italians Savoia S79 i S81 que, juntament amb els hidroavions alemanys Heinkel He59, van ser els que van participar en la majoria dels bombardejos sobre València i el seu port.

Les imatges publicades en la premsa de l'època són una mostra d'aquella violència indiscriminada. Hi apareixen edificis enderrocats, vehicles esclafats, ferits en hospitals i alguna llitera que porta un mort davall d'una manta. Altres imatges amb cadàvers, més aborronadores i explícites, es van publicar només en la premsa estrangera i es van utilitzar per a denunciar els mètodes del feixisme.

Davant d'aquella tempesta de ferro es va fer necessari organitzar la protecció de la població. La Junta de Defensa Antiaèria, a partir de juny de 1937 Junta de Defensa Pasiva, es va encarregar d'això. Amb este propòsit es van dictar normes de conducta i es va iniciar la construcció de desenes

Desde el mes de enero de 1937, con la capitalidad de la República ya asentada en la ciudad, hasta marzo de 1939, la ciudad de Valencia y los poblados marítimos sufrieron incansables bombardeos que sembraron la muerte y la destrucción.

Toneladas de explosivos fueron arrojados sobre una población indefensa y anonadada que, de repente, se encontraba con la guerra en la puerta de casa. De noche y de día, muchas veces sin el aviso de las sirenas cuyo sonido bastaba para provocar el pánico, aviones y barcos del bando sublevado lanzaban bombas y proyectiles sobre la ciudad. La defensa antiaérea y la defensa costera disponían de escasas piezas y carecían de la precisión, el alcance y de la cadencia en el tiro como para ser eficaces en su tarea de protección. Tampoco la aviación republicana disponía de suficientes aparatos y de la rapidez de respuesta necesaria para interceptar a los veloces y bien armados aviones italianos Savoia S79 y S81 que, junto con los hidroaviones alemanes Heinkel He59, fueron los que participaron en la mayoría de los bombardeos sobre Valencia y su puerto.

Las imágenes publicadas en la prensa de la época son una muestra de aquella violencia indiscriminada. Aparecen edificios derribados, vehículos aplastados, heridos en hospitales y alguna camilla llevando un muerto bajo una manta. Otras imágenes con cadáveres, más espeluznantes y explícitas, se publicaron sólo en la prensa extranjera y se utilizaron para denunciar los métodos del fascismo.

Ante aquella tempestad de hierro se hizo necesario organizar la protección de la población, la Junta de Defensa Antiaérea, a partir de junio de 1937 Junta de Defensa Pasiva,

de refugis subterraneis. Refugis en escoles, refugis en fàbriques, refugis en seus del Govern de la República, refugis públics en diferents barris... I, a partir de 1938, quan la intensitat i freqüència dels bombardejos va augmentar de manera notòria, també refugis privats xicotets. Es va arribar a construir més de 300 refugis a la ciutat i, encara que de molts només en queden els plànols a l'Arxiu Històric Municipal, d'altres queden com a testimonis d'aquells anys durs que convé no oblidar.

se encargó de ello. Con ese propósito se dictaron normas de conducta y se inició la construcción de decenas de refugios subterráneos. Refugios en escuelas, refugios en fábricas, refugios en sedes del gobierno de la República, refugios públicos en diferentes barrios... Y, a partir de 1938, cuando la intensidad y frecuencia de los bombardeos aumentó de manera notoria, también pequeños refugios privados. Se llegaron a construir más de 300 refugios en la ciudad y, aunque de muchos de ellos sólo quedan los planos en el Archivo Histórico Municipal, otros quedan como testigos de aquellos años duros que conviene no olvidar.

LOS BOMBARDEOS SOBRE VALENCIA

ELS BOMBARDEJOS SOBRE VALÈNCIA

*"He dado la orden de bombardear Valencia esta noche con los aviones de Palma.
Hay que aprovechar el momento para aterrorizar al enemigo"*

Galeano Ciano

Savoia S-79 després de llançar les bombes
Arxiu José Aleixandre

Bombardeig del Port de València
Arxiu José Aleixandre

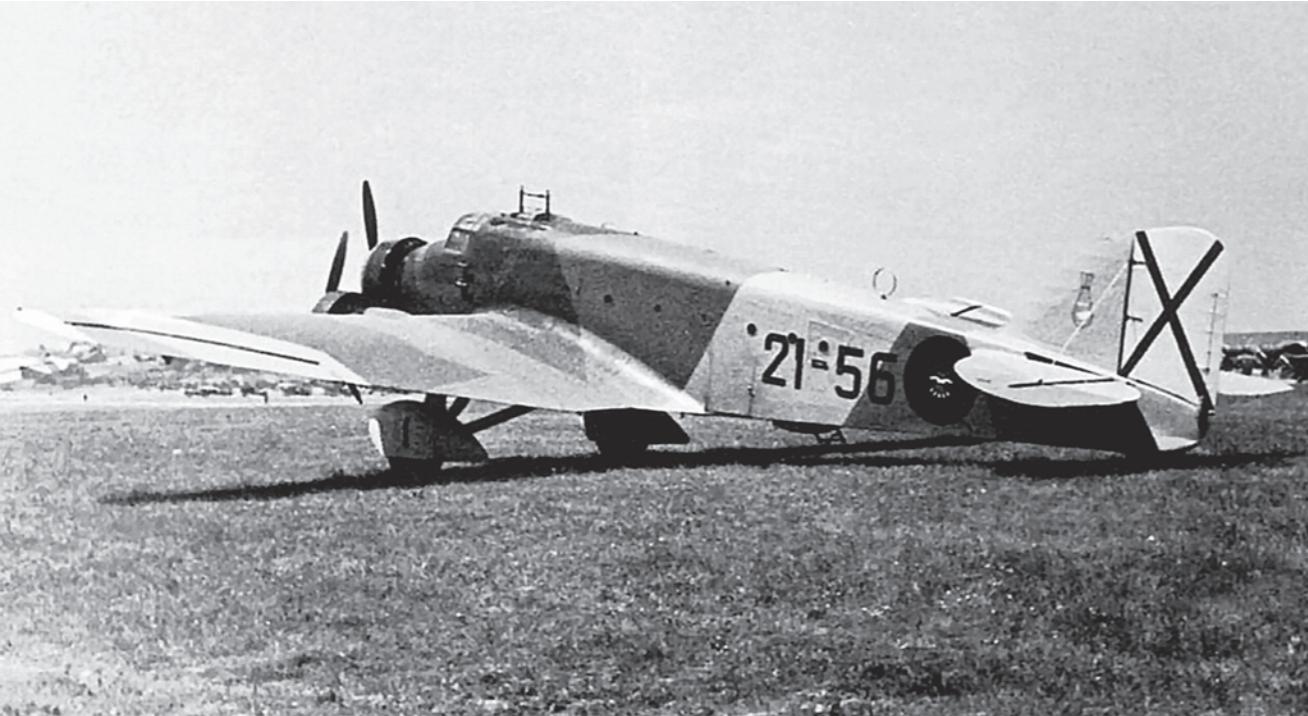
BOMBAS DESDE EL CIELO BOMBES DES DEL CEL

Els bombardejos aeris que va patir la ciutat durant el conflicte bèl·lic van ser produïts majoritàriament pels avions italians Savoia S 81 i S 79 enquadrats dins de l'*'Aviazione Legionaria delle Baleari'* amb base a l'illa de Mallorca. Els primers bombardejos sobre València es van produir al mes de gener de 1937. La ciutat, juntament amb el seu port, va rebre més de 400 incursions aèries amb diferents objectius, entre ells, causar víctimes entre la població civil per a provocar el terror i la desmoralització.

L'esquadra As 88 de la legió Còndor, juntament amb hidroavions italians i espanyols rebels, van bloquejar els ports valencians mitjançant el bombardeig de les seues instal·lacions, de les naus atracades i dels vaixells que s'aproximaven, dificultant el proveïment de productes alimentaris, de material bèl·lic i de carburants.

Los bombardeos aéreos que sufrió la ciudad durante el conflicto bélico fueron producidos, en su mayoría, por los aviones italianos Savoya S 81 y S 79 encuadrados dentro de *'Aviazione Legionaria delle Baleari'* con base en la isla de Mallorca. Los primeros bombardeos sobre Valencia se produjeron en enero de 1937. La ciudad, junto con su Puerto, recibió más de 400 incursiones aéreas con distintos objetivos, entre ellos, causar víctimas entre la población civil para provocar el terror y la desmoralización.

La escuadrilla As88 de la legión Cónedor, junto con hidroaviones italianos y españoles rebeldes, bloquearon los puertos valencianos mediante el bombardeo de sus instalaciones, de las naves atracadas y de los navíos que se aproximaban, dificultando el abastecimiento de productos alimentarios, de material bélico y de carburantes.

Savoia S81 estacionat en l'aeroport de Són Sant Joan (Mallorca)
Ufficio Storico della Aeronautica Militare

Esquadilla de SM.81 con protecció dels CR-32 |
Ufficio Storico della Aeronautica Militare

Esquadilla de SM.79 |
Ufficio Storico della Aeronautica Militare

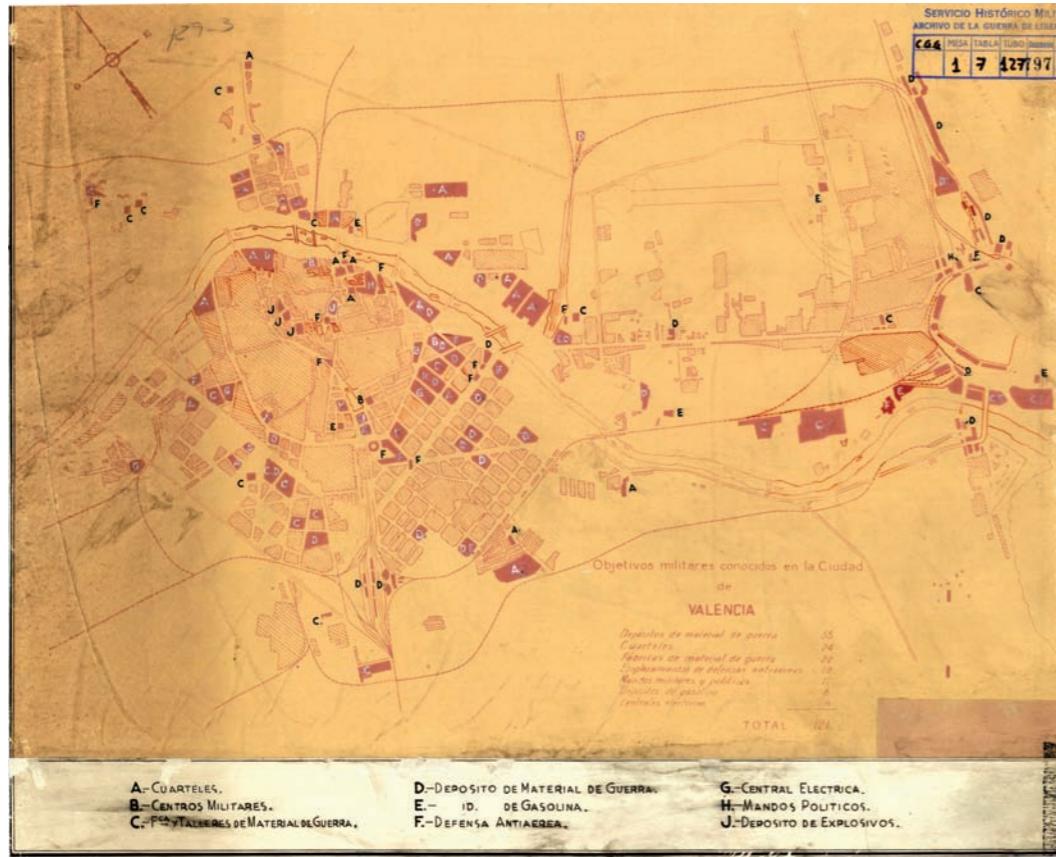
Imatge de les bombes |
Ufficio Storico della Aeronautica Militare

Bombardeig del centre de la ciutat, fons Angelo Emiliani |
Fons Angelo Emiliani. Arxiu Històric Municipal de València

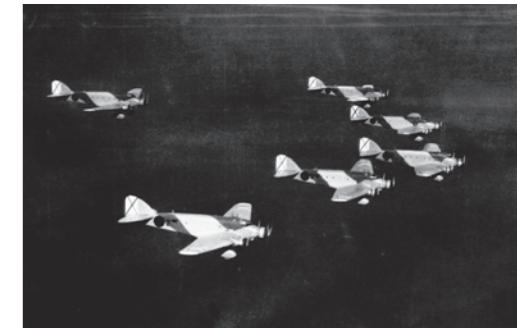
Bombardeig de València |
Ufficio Storico della Aeronautica Militare

Mapa de objectius a bombardejar
Archivo General Militar de Ávila

Caces Fiat CR32 per a la protecció dels bombarders |
Juan Arráez

Esquadilla de SM.81 |
Francisco Andreu (www.aviationcorner.net)

Hidroavió alemany Heinkel He59 cap als seus objectius |
Francisco Andreu (www.aviationcorner.net)

Portada de la revista *Estampa*
Abril de 1937
Hemeroteca Nacional

LA DEFENSA DESDE EL AIRE LA DEFENSE DES DE L'AIRE

L'aviació de caça republicana, coneguda com La Gloriosa, va jugar un paper important en la defensa de la ciutat i del port. Els principals aeròdroms, situats a Manises, Xiva i Llíria, van servir de base a avions Polikarpov I-15 i Grumman Ge-23, que van ser els destinats a protegir València. Encara que no sempre intervenen a temps, donada la dificultat de detectar l'arribada dels bombarders amb antelació, va haver-hi combats aeris sobre la ciutat. Entrenats per pilots soviètics, els pilots espanyols van arribar a realitzar vols nocturns emprant fogueres i fars d'automòbils per a il·luminar la pista.

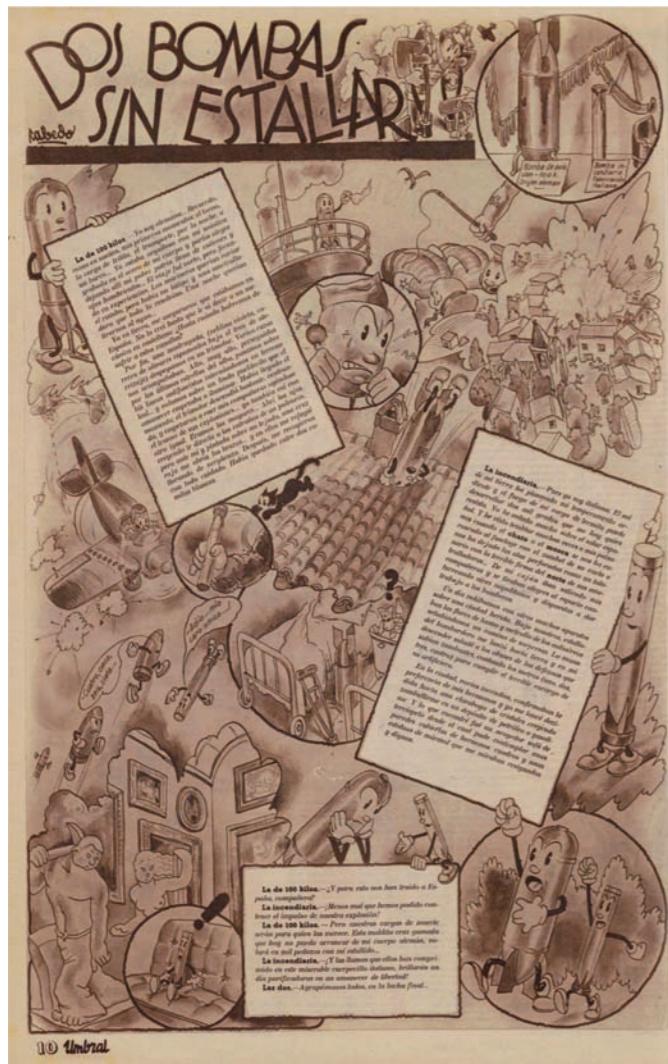
El Polikarpov I-15 conegut com el "Xato" era un biplà d'origen soviètic i va resultar un avió veloç i fàcil de maniobrar. S'en van rebre 153 i se'n van acoblar a Espanya més de 2000, però mai n'hi hagué més de 70 operatius.

La aviación de caza republicana, conocida como La Gloriosa, jugó un papel importante en la defensa de la ciudad y del puerto. Los principales aeródromos, situados en Manises, Chiva y Liria, sirvieron de base a aviones Polikarpov I-15 y Grumman Ge-23, que fueron los destinados a proteger Valencia. Aunque no siempre intervenían a tiempo, dada la dificultad de detectar la llegada de los bombarderos con antelación, hubo combates aéreos sobre la ciudad. Entrenados por pilotos soviéticos, los pilotos españoles llegaron a realizar vuelos nocturnos empleando hogueras y faros de automóviles para iluminar la pista.

El Polikarpov I-15 conocido como el "Chato" era un biplano de origen soviético y resultó un avión veloz y fácil de maniobrar. Se recibieron 153 y se ensamblaron en España más de 200, pero nunca hubo más de 70 operativos.

Polikarpov I-15

Umbral
21.08.1937

Bomba sense explotar
Archivo General de la Administración.
Alcalá de Henares

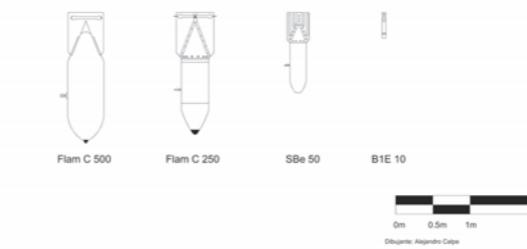
BOMBAS DE AVIACIÓN BOMBES D'AVIACIÓ

Els avions italians i alemanys que van bombardejar

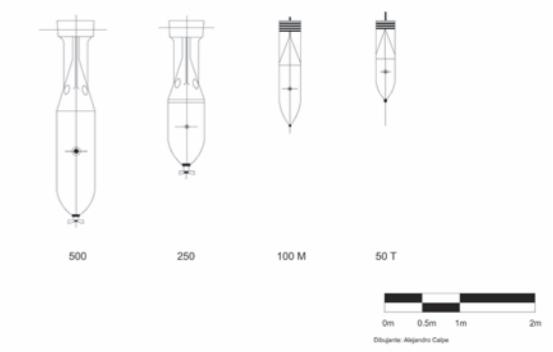
València van utilitzar bombes explosives i bombes incendiàries. Les explosives, amb un pes de entre 2 i 250 kg. estaven destinades a causar la mort de persones i la destrucció de tot tipus d'edificis per mitjà de la metralla i de l'ona expansiva. Les incendiàries, més xicotetes, amb un pes entre 1 i 20 kg, originaven multitud d'incendis de difícil extinció. En els bombardejos es van combinar tots dos tipus per causar el pànic i una major devastació.

Los aviones italianos y alemanes que bombardearon Valencia utilizaron bombas explosivas y bombas incendiarias. Las explosivas, con un peso entre 2 y 250 kg, estaban destinadas a causar la muerte de personas y la destrucción de todo tipo de edificios por medio de la metralla y de la onda expansiva. Las incendiarias, más pequeñas, con un peso entre 1 y 20 kg, originaban multitud de fuegos de difícil extinción. En los bombardeos se combinaron ambos tipos para causar el pánico y una mayor devastación.

BOMBES ALEMANYES   BOMBES ITALIANES

Dibujante: Alejandro Calpe

Dibujante: Alejandro Calpe

Cartell de guerra del Consell Provincial de València
Rafael García Escrivá

1937

Biblioteca Històrica. Universitat de València

LA MARINA FRANQUISTA. BOMBARDEOS POR MAR

LA MARINA FRANQUISTA. BOMBARDEJOS PER MAR

La marina de guerra franquista, reforçada des de l'inici del conflicte per la marina italiana, va realitzar una contínua fustigació de les ciutats i ports de la costa mediterrània. Amb l'objectiu d'impedir tant les importacions de queviures i de subministraments bèl·lics, com les exportacions que, en el cas de València, eren fonamentalment de taronges, es van bloquejar els ports i es van enfonsar desenes de vaixells mercants.

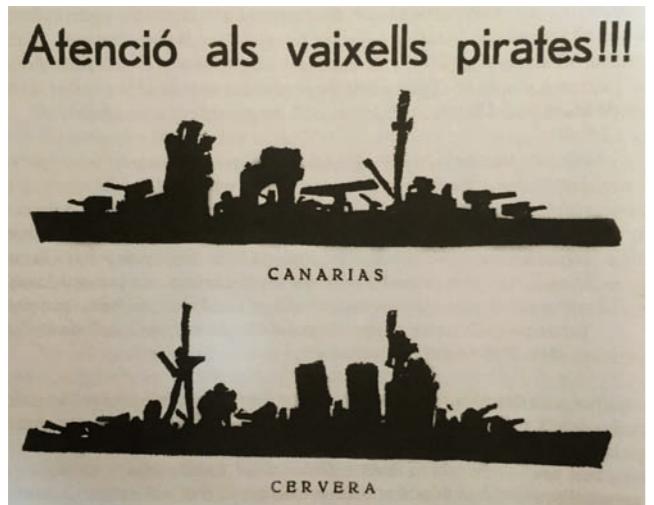
Al mateix temps, estos vaixells van sembrar el pànic en les ciutats costaneres que van ser repetidament bombardejades de forma indiscriminada. El primer gran atac sobre València des del mar va ser dut a terme pel creuer *Duca d'Aosta* el 14 de febrer de 1937. En bombardejos posteriors sobre la ciutat tindrien un major protagonisme els creuers Almirante Cervera, Canarias i Baleares.

La marina de guerra franquista, reforzada desde el inicio del conflicto por la marina italiana, realizó un continuo hostigamiento de las ciudades y puertos de la costa mediterránea. Con el objetivo de impedir tanto las importaciones de víveres y de suministros bélicos, como las exportaciones que, en el caso de Valencia eran fundamentalmente de naranjas, se bloquearon los puertos y se hundieron decenas de barcos mercantes.

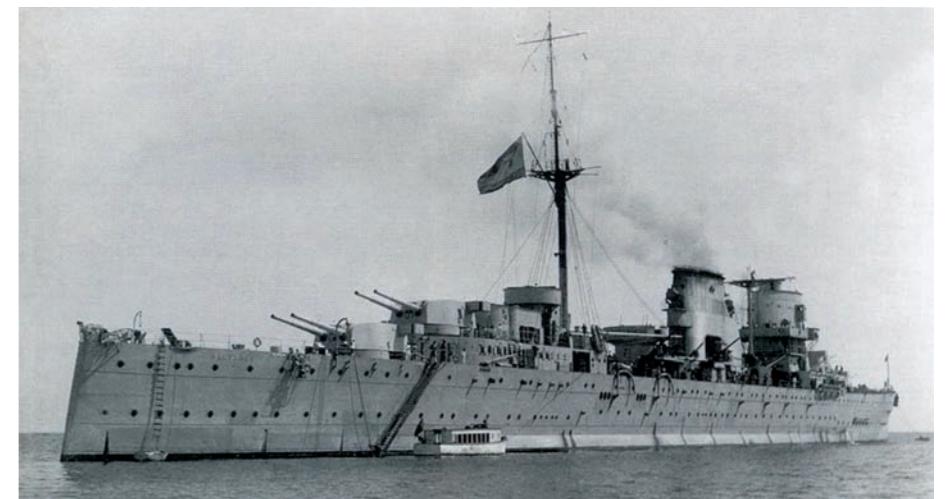
Al mismo tiempo, estos buques sembraron el pánico en las ciudades costeras que fueron repetidamente bombardeadas de forma indiscriminada. El primer gran ataque sobre Valencia desde el mar fue llevado a cabo por el crucero *Duca d'Aosta* el 14 de febrero de 1937. En bombardeos posteriores sobre la ciudad, tendrían un mayor protagonismo los cruceros *Almirante Cervera*, *Canarias* y *Baleares*.

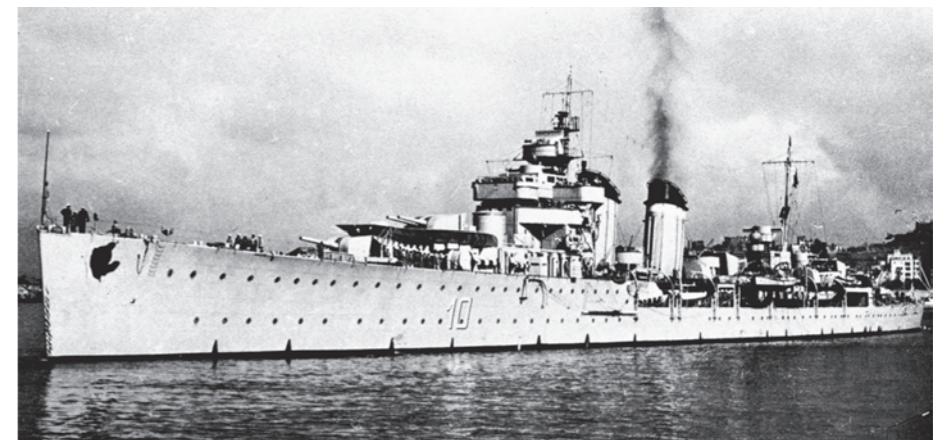
Projectil de vaixell sense explotar
Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

Fulla divulgativa editada a Barcelona

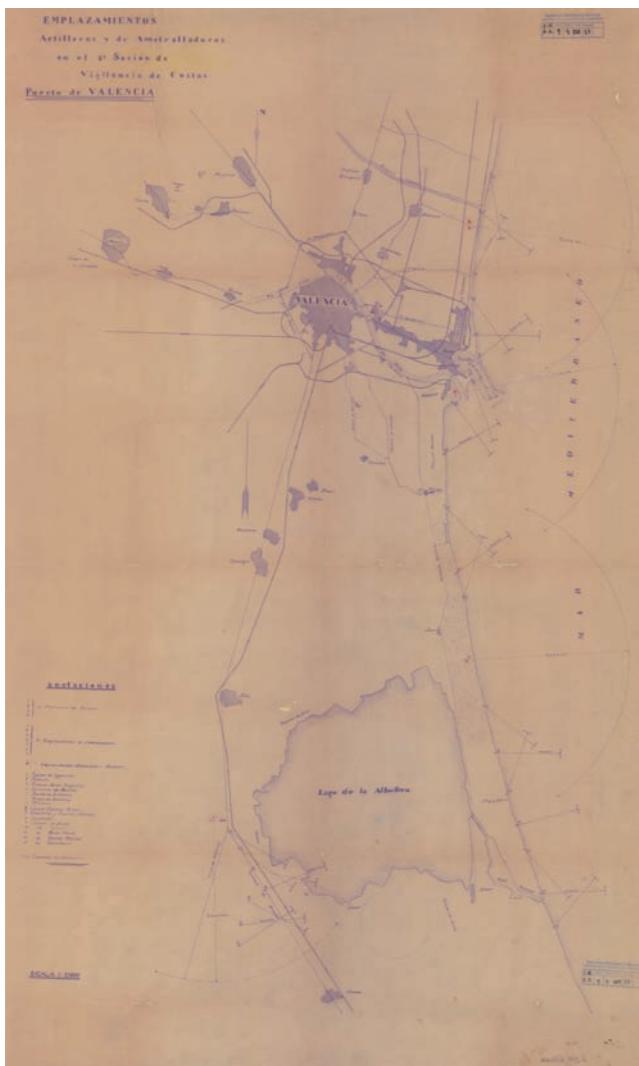

Baleares
Col·lecció Todoavante. Casau. Cartagena

Almirante Cervera
Col·lecció Todoavante. Casau. Cartagena

ARTILLERÍA PARA LA DEFENSA ARTILLERIA PER A LA DEFENSA

Mapa defenses de València
Archivo General Militar de Ávila

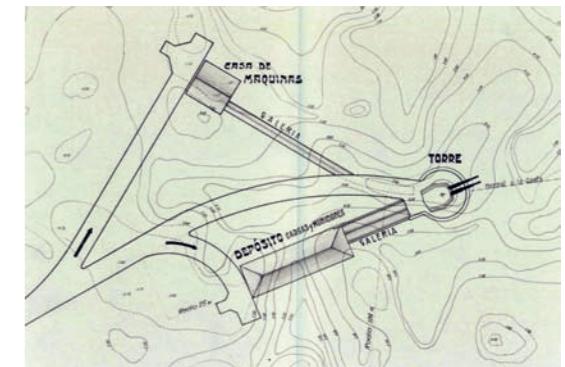
Canons antiaeris del 7,62 utilitzats en la defensa de València
Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

La Defensa de Costa té com a objectiu evitar el canoneig naval enemic i impedir qualsevol atac amfibi. De forma dispersa, des de Sagunt a Cullera, es van situar canons de diferent calibre (80 mm, 150 mm i 305 mm) per a defensar el port i la ciutat de València. En molts casos, estos canons s'acompanyaven, per a defensar-los contra l'aviació, de peces antiaeràries. A més, es va projectar, al nord i al sud de la ciutat, un sistema amb 50 casamates de formigó i maçonaria per ubicar metralladores a fi de protegir la costa contra un possible desembarcament de les tropes rebels.

Dotació de la bateria antiaèria Gottwald, a Sagunt
Foto Finezas. Biblioteca Valenciana

La Defensa de Costa tiene como objetivo evitar el cañoneo naval enemigo e impedir cualquier ataque anfibio. De forma dispersa, desde Sagunto a Cullera, se situaron cañones de distinto calibre (80 mm, 150 mm y 305 mm) para defender el puerto y la ciudad de Valencia. En muchos casos, estos cañones iban acompañados, para su defensa frente a la aviación, de piezas antiaéreas. Además se proyectó, al norte y al sur de la ciudad, un sistema con 50 casamatas de hormigón y mampostería para ubicar ametralladoras con el fin de proteger la costa ante un posible desembarco de las tropas rebeldes.

Plànol bateria del Saler
Archivo General Militar de Ávila

LOS EFECTOS DE LOS BOMBARDEOS

ELS EFECTES DELS BOMBARDEJOS

"Un anochecer volvíamos de verla, aún en cama, cuando sonaron las sirenas. Estábamos en la Gran Vía, mi hermana, a la que llamo ahora Perséfona, y yo. Nos refugiamos en la planta baja de unos desconocidos que, con la puerta abierta, dejaban, afables, que les invadieran su hogar. Fuera, se iniciaron las explosiones y, el retumbar no muy lejano nos transmitía una vibración profunda como de trabajo de mina o de perforación de monte. Los dueños del inmueble no se mostraban afligidos, al contrario de una vieja señora que gemía, cara a la pared, sentada junto a un piano. [...]. A la mañana siguiente supimos que, entre las víctimas, estaba un camisero de nuestro contorno que cayó a dos pasos de su casa, con su mujer y su hija, segando así, de una vez, la familia entera."

Juan Gil-Albert

Impacte sobre un tramvia al costat del Micalet
Foto Finezas. Biblioteca Valenciana

Efecte de bombardeig al carrer Salvador Seguí
Archivo Cruz Roja Internacional

LA CIUDAD HERIDA LA CIUTAT FERIDA

Després dels més de 440 bombardejos que va patir València, els desperfectes a les instal•lacions, els edificis i els espais de la ciutat van ser nombrosos. Els poblats marítims van ser, sens dubte, els més afectats per la devastació.

Des del 13 de gener de 1937 fins al 22 de març de 1939, el port, va ser bombardejat sistemàticament, molts dies més d'una vegada, de manera que es va arribar a un total de 550 bombardejos.

Entre les destrosses ocasionades hi ha la quasi desaparició dels edificis del port i de les drassanes, la impracticabilitat de les dàrsenes i l'enderrocament de les grues. A més, a causa dels bombardejos, es van enfonsar 20 vaixells de diferents dimensions i nacionalitats i 36 van patir danys per impactes. També calgué lamentar morts i ferits entre les tripulacions i entre els treballadors del port.

Tras los más de 440 bombardeos que sufrió Valencia, los desperfectos en las instalaciones, edificios y espacios de la ciudad fueron numerosos. Los poblados marítimos fueron, sin duda, los más afectados por la devastación.

Desde el 13 de enero de 1937 hasta el 22 de marzo de 1939, el puerto, fue bombardeado sistemáticamente, muchos días más de una vez, por lo que se llegó a un total de 550 bombardeos.

Entre los destrozos ocasionados se cuentan la casi desaparición de los edificios del puerto y de los astilleros, la impracticabilidad de las dársenas y el derribo de las grúas. Además, a causa de los bombardeos, se hundieron 20 barcos de diferentes tamaños y nacionalidades y 36 sufrieron daños por impactos. También hubo que lamentar muertos y heridos entre las tripulaciones y entre los trabajadores del puerto.

Efectes d'un bombardeig sobre la ciutat

Fernández Zúñiga

Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca

Efectes d'un bombardeig

Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

Poblets Marítims

Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

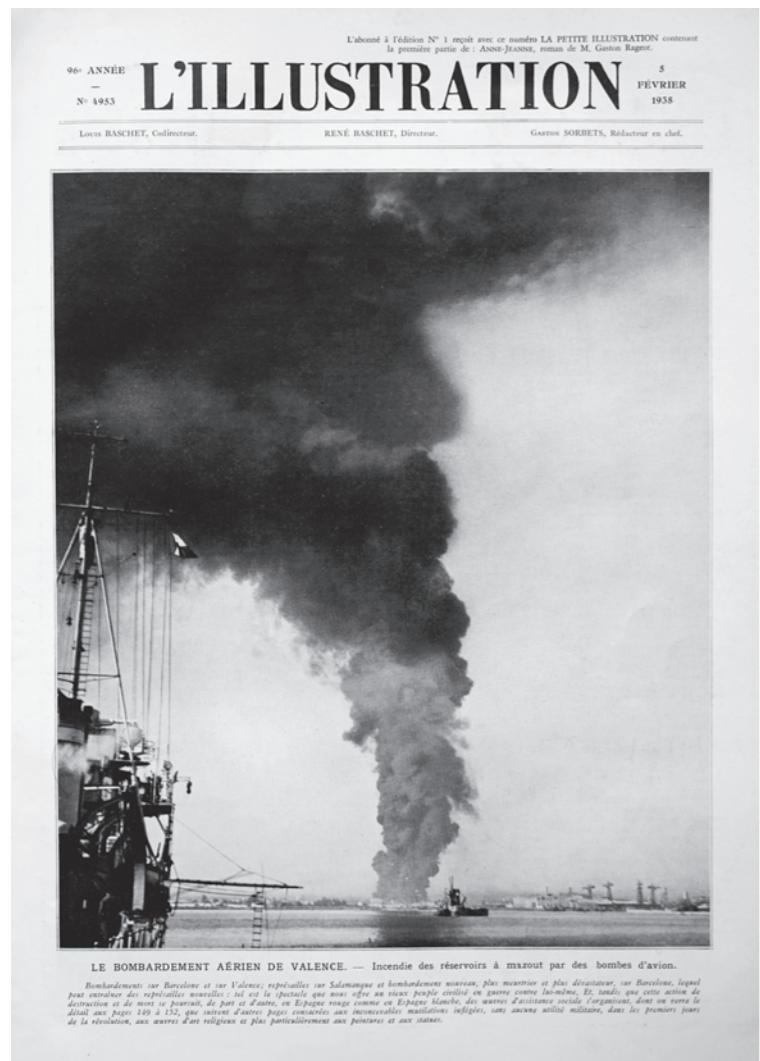
Poblets Marítims

Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

Efectes d'un bombardeig

Foto Finezas. Biblioteca Valenciana.

imatge dels dipòsits de gasolina del port en flames
L'ILLUSTRATION, 05.02.1938, Paris
Col·lecció Premsa Històrica Matias Alonso

OBJETIVO, EL PUERTO OBJECTIU, EL PORT

Els desperfectes causats al port van ser nombrosos i d'un cost econòmic elevat. Des del 13 de gener de 1937 fins al 22 de març de 1939 va ser bombardejat sistemàticament, molts dies més d'una vegada, per la qual cosa es va arribar a un total de 550 bombardejos.

Entre les destrosses ocasionades hi ha la quasi desaparició dels edificis del port i de les drassanes, la impracticabilitat de les dàrsenes i l'enderrocament de les grues. A més, a causa dels bombardejos, es van enfonsar 20 vaixells de diferents dimensions i nacionalitats i 36 van patir danys per impactes. També calgué lamentar morts i ferits entre les tripulacions i entre els treballadors del port.

Los desperfectos causados en el puerto fueron numerosos y de un coste económico elevado. Desde el 13 de enero de 1937 hasta el 22 de marzo de 1939 fue bombardeado sistemáticamente, muchos días más de una vez, por lo que se llegó a un total de 550 bombardeos.

Entre los destrozos ocasionados se cuentan la casi desaparición de los edificios del puerto y de los astilleros, la impracticabilidad de las dársenas y el derribo de las grúas. Además, a causa de los bombardeos, se hundieron 20 barcos de diferentes tamaños y nacionalidades y 36 sufrieron daños por impactos. También hubo que lamentar muertos y heridos entre las tripulaciones y entre los trabajadores del puerto.

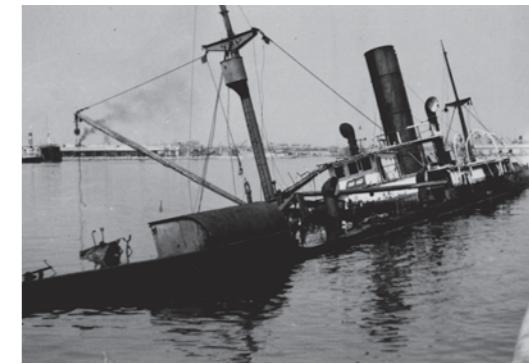

Edifici del Rellotge del Port després d'un bombardeig

36

Grues del Port destruïdes
Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

Vaixell enfonsat al port
Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

Drassanes
Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

37

VÍCTIMAS VÍCTIMES

Els efectes més dramàtics de les bombes sobre la ciutat van ser, sens dubte, les nombroses víctimes mortals i els ferits que hi va haver durant els anys que va durar la guerra.

És difícil coneixer el nombre exacte de morts que van provocar els bombardejos sobre València. Al principi, durant els primers mesos de 1937, les xifres de morts es van difondre en la premsa i es van mostrar imatges dels efectes destructius sobre els edificis de la ciutat. A mesura que avançava la guerra, però, va deixar d'informar-se'n amb detall per evitar la desmoralització de la població.

En un recompte publicat el 31 de gener de 1939, a dos mesos del final de la guerra, es comptabilitzaven 825 víctimes mortals i 2.831 ferits.

Los efectos más dramáticos de las bombas sobre la ciudad fueron, sin duda, las numerosas víctimas mortales y los heridos que hubo durante los años que duró la guerra.

Es difícil conocer el número exacto de muertos que se produjeron por los bombardeos en Valencia. Al principio, durante los primeros meses de 1937, las cifras de muertos se difundieron en la prensa y se mostraron imágenes de los efectos destructivos sobre los edificios de la ciudad. Pero, a medida que avanzaba la guerra, dejó de informarse con detalle para evitar la desmoralización de la población.

En un recuento publicado el 31 de enero de 1939, a dos meses del final de la guerra, se contabilizaban 825 víctimas mortales y 2.831 heridos.

Mundo Gráfico
30.12.1936
Col·lecció Premsa Històrica Matías Alonso

La Vanguardia
17.01.1937
Col·lecció Premsa Històrica Matías Alonso

40

Després del bombardeig
Arxiu General de la Administració.
Alcalá de Henares

Després del bombardeig
Arxiu General de la Administració.
Alcalá de Henares

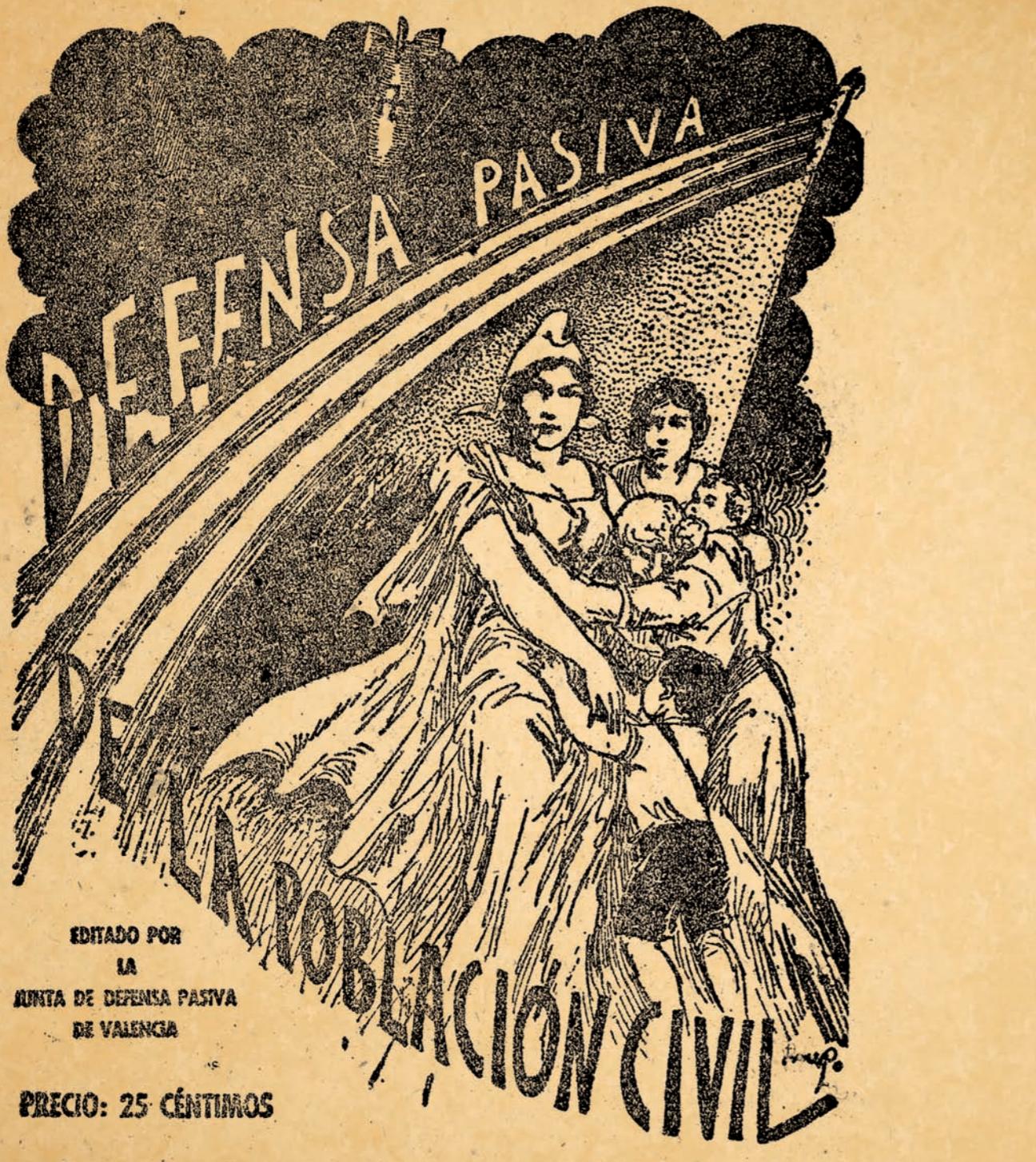
Entierro de las víctimas del bombardeo fáctico de los poblados marítimos de Valencia
Foto: Llan Valls

Bombardeig sobre València. Crónica. 24.01.1937
Col·lecció Premsa Històrica Matías Alonso

Dipòsit de cadàvers després d'un bombardeig
Biblioteca Nacional

41

DEFENSA PASIVA FRENT A LOS BOMBARDEOS DEFENSA PASSIVA FRONT ELS BOMBARDEJOS

"El mismo día que llegamos a Valencia, al anochecer, sonaron las sirenas: la Ciudad fue bombardeada. Bonita recepción... A Marinello y a mí nos habían instalado en una misma pieza de hotel, un hotel que estaba situado en la muy valenciana calle de la Paz. Nos apresuramos a vestirnos, pues alguien nos tocó a la puerta mientras gritaba "¡Al refugio, al refugio!". Cuando salimos nos dimos cuenta que la gente corría en una misma dirección, lo que nos hizo pensar que el refugio, como así fue, se encontraba en ella. Entramos de inmediato, y el espectáculo que se nos ofreció no era de los más tranquilizadores. Sobre todo llamaba dolorosamente la atención los niños menores, apretados compulsivamente por sus madres. Al cabo de cierto tiempo –en este caso pudo haber sido una hora– sonaron las sirenas nuevamente, lo cual quería decir que el peligro había cesado".

Nicolás Guillén

Fullet editat a València en 1937
Col·lecció Rafael Solaz

Cartell de guerra del Consell Provincial de València
Conselleria de Propaganda i Premsa
Manuel Gallur Latorre
1938
Biblioteca Històrica de la Universitat de València

Construcció d'un refugi a València

LA JUNTA DE DEFENSA PASIVA

LA JUNTA DE DEFENSA PASSIVA

La defensa pasiva tenia com a missió principal protegir les vides de la població civil davant del perill que representaven els bombardejos. A València va començar a funcionar activament a partir d'octubre de 1936, abans dels primers bombardejos, com a Junta de Defensa Antiaèria, que va passar a denominar-se al juny de 1937 Junta de Defensa Passiva.

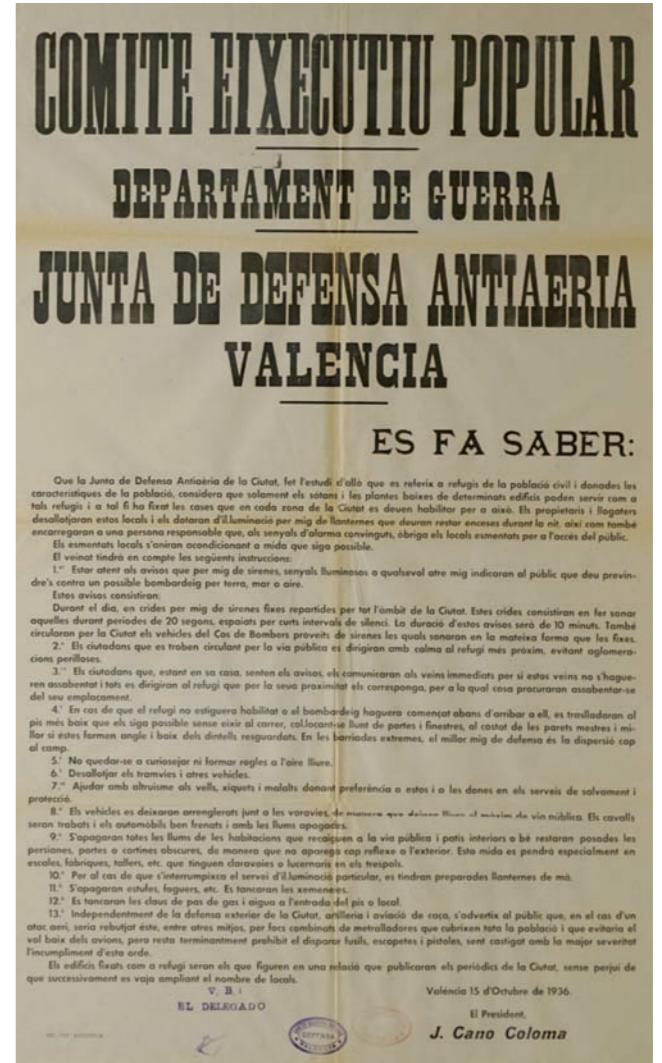
Esta junta, formada per tècnics, militars en la reserva i representants d'organitzacions polítiques, es va encarregar de la construcció i el manteniment dels refugis públics, a més de dur a terme la recaptació per a pagar-ne les obres. També hi havia entre les seues funcions l'organització de les brigades de desenrunament, el desplegament dels serveis sanitaris i la difusió de les normes que s'havien de seguir en cas de bombardeig aeri o naval.

La defensa pasiva tenía como misión principal proteger las vidas de la población civil frente al peligro que suponían los bombardeos. En Valencia empezó a funcionar activamente a partir de octubre de 1936, antes de los primeros bombardeos, como Junta de Defensa Antiaérea, que pasó a denominarse en junio de 1937 Junta de Defensa Pasiva.

Esta junta, formada por técnicos, militares en la reserva y representantes de organizaciones políticas, se encargó de la construcción y el mantenimiento de los refugios públicos, además de llevar a cabo la recaudación para pagar las obras. También estaba entre sus funciones la organización de las brigadas de desescombro, el despliegue de los servicios sanitarios y la difusión de las normas que se debían seguir en caso de bombardeo aéreo o naval.

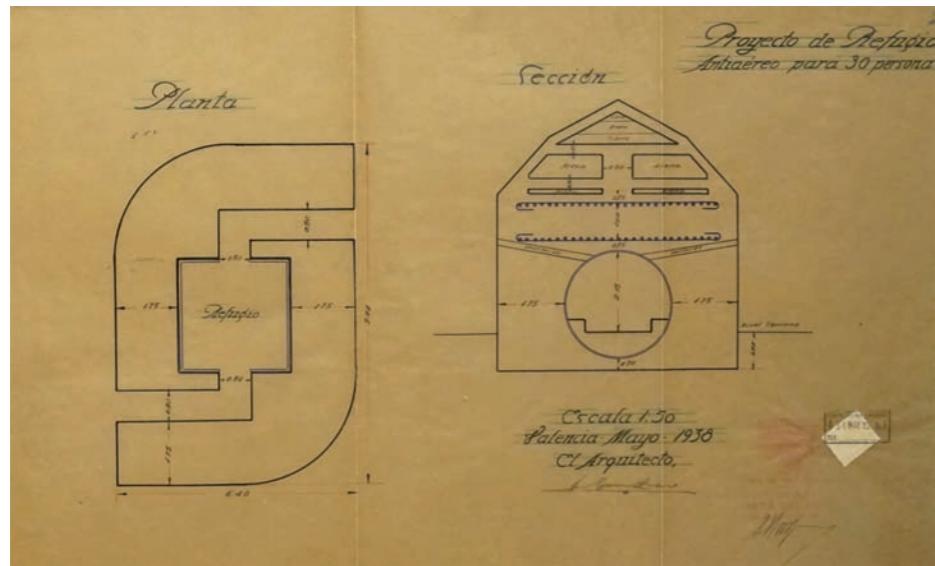

Cartell de guerra del Frente de la Juventud (FJ)
Luis Alcaraz Cortés
1938
Biblioteca Històrica de la Universitat de València

Bando 15.10.1936
Instruccions a seguir pels ciutadans en cas d'atac aeri, marítim o terrestre
Hemeroteca Municipal de València

LA CONSTRUCCIÓN DE REFUGIOS LA CONSTRUCCIÓ DE REFUGIS

Refugi privat barri Cantarranas
1938
Arxiu Històric Municipal de València

Al port els refugis es van construir en superficie amb cobertes molt inclinades
Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

Refugi a la Gran Via Marqués del Turia
Revista Weekly Illustrated. 03.12.1938

La construcció de refugis a València per a protegir la població contra els bombardejos es va iniciar poc després del cop d'estat, a la tardor de 1936, i es va mantenir fins a uns dies abans de la fi de la guerra, al març de 1939. Inicialment, es van adaptar soterranis i baixos mentre es començaven a edificar refugis ex profeso.

N'hi va haver de públics, que havien de ser sufragats amb aportacions dels veïns, en dependències militars i governamentals, en escoles, en fàbriques i de privats. La capacitat que tenien oscil·lava entre unes poques persones i 1.500; els públics i els escolars eren els més grans. La construcció es va veure dificultada per continus afloraments d'aigua. En molts casos l'excavació es limitava a uns pocs metres i es reforçava, en superfície, amb una planta baixa massissa, de ciment i ferro, amb rebliment d'arena.

Per donar l'alarma de bombardeig es van instal·lar 25 sirenes a València. Funcionaven mitjançant un motor elèctric i s'activaven de del Miquelet. L'avidesa pel ferro, durant la postguerra, va fer desaparèixer totes les sirenes que hi havia a la ciutat menys una. Encara es pot veure des del carrer, enfrente de la Finca Roja.

La construcción de refugios en Valencia para proteger a la población contra los bombardeos se inició poco después del golpe de estado, en el otoño de 1936, y se mantuvo hasta unos días antes del fin de la guerra, en marzo de 1939. Inicialmente, se adaptaron sótanos y bajos mientras se empezaban a edificar refugios ex profeso.

Los hubo públicos, que debían ser sufragados con aportaciones de los vecinos, en dependencias militares y gubernamentales, en escuelas, en fábricas y privados. Su capacidad oscilaba entre unas pocas personas y 1.500, siendo los públicos y escolares los de mayor tamaño. Su construcción se vio dificultada por continuos afloramientos de agua. En muchos casos la excavación se limitaba a unos pocos metros y se reforzaba, en superficie, con una planta baja maciza, de cemento y hierro, con relleno de arena.

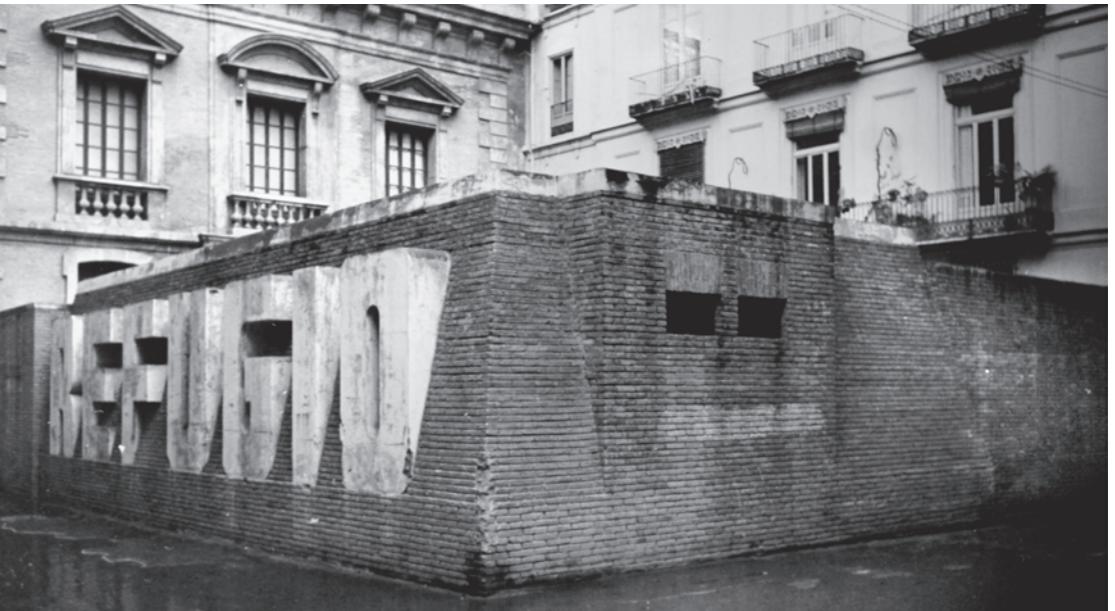
Para dar la alarma de los bombardeos se instalaron 25 sirenas en Valencia. Funcionaban por medio de un motor eléctrico y se activaban desde el Miguelete. La avidez por el hierro, durante la postguerra, hizo desaparecer todas las sirenas que había en la ciudad menos una. Todavía se puede ver desde la calle, frente a la Finca Roja.

REFUGIOS PÚBLICOS REFUGIS PÚBLICS

Destinats a la protecció dels vianants i dels veïns, van estar en ús des de l'estiu de 1937. En esta data es comptabilitzen 41 refugis repartits per totes les barriades de la ciutat i del port. En este grup n'hi ha de dos tipologies constructives: uns tenen coberta plana i pilars quadrats, i altres cambres voltades. Este últim disseny preval per al nous refugis de 1938 i 1939. Els refugis pròxims al mar, on a penes es podia aprofundir en l'excavació, destaquen per les cobertes apuntades.

Destinados a la protección de los viandantes y vecinos, estuvieron en uso desde el verano de 1937. En esta fecha se contabilizan 41 refugios repartidos por todas las barriadas de la ciudad y del puerto. En este grupo hay dos tipologías constructivas: unos tienen cubierta plana y pilares cuadrados, y otros cámaras abovedadas. Este último diseño prevalece para los nuevos refugios de 1938 y 1939. Los refugios próximos al mar, donde apenas se podía profundizar en la excavación, destacan por sus cubiertas apuntadas.

Refugi a la Gran Via Marquès del Turia
Azkárraga

Refugi Universitat
Arxiu Històric Municipal de València

REFUGIOS GUBERNAMENTALES REFUGIS GOVERNAMENTALS

Els refugis d'esta categoria van estar en ministeris, dependències governamentals i casernes. La majoria s'adapten als espais o soterranis existents; només s'en construeixen ex profeso per a la Direcció General de Seguretat i per al Ministeri de Governació. Destinats a la protecció dels governants i personal de les diferents institucions, l'ús va estar restringit al principi, però a partir de 1938, amb l'increment dels bombardejos, es van obrir al públic.

Los refugios de esta categoría estuvieron en ministerios, dependencias gubernamentales y cuarteles. La mayoría se adapta a los espacios o sótanos existentes; solamente se construyen ex profeso para la Dirección General de Seguridad y para el Ministerio de Gobernación. Destinados a la protección de los gobernantes y personal de las diferentes instituciones, su uso estuvo restringido, pero a partir de 1938, con el incremento de los bombardeos, se abrieron al público.

Refugi al convent de la Trinitat.
Detall del filtre per evitar
l'entrada de gasos a l'interior
Azkárraga

Refugi al convent de la Trinitat que encara conserva restes del fang de la riada de l'any 1957
Azkárraga

Refugi del Govern Civil
Arxiu General i Fotogràfic. Diputació de València

REFUGIOS ESCOLARES REFUGIS ESCOLARS

Construïts als voltants o a l'interior dels centres educatius per a donar protecció als escolars, tenien una capacitat mitjana de 800 places. Entre els més grans, amb capacitat per a 1.000 infants, es troben els pertanyents als grups escolars Balmes i Félix Bárcenas. I entre el més petits, els refugis dels grups escolars Pare Orfes i Octubre. Als instituts Lluís Vives i Luis Bello es van construir refugis que disposaven de 1.500 places cadascun.

Construidos en las proximidades o en el interior de los centros educativos para dar protección a los escolares, tenían una capacidad media de 800 plazas. Entre los más grandes, con capacidad para 1.000 niños, se encuentran los pertenecientes a los grupos escolares Balmes y Félix Bárcenas. Y entre los de dimensiones menores, los refugios de los grupos escolares Padre Huérfanos y Octubre. En los institutos Luis Vives y Luis Bello se construyeron refugios que disponían de 1.500 plazas cada uno.

Refugi Col·legi Balmes.
Actual C.P. Jaime Balmes
Azkárraga

Detall de pintada amb
capacitat de 1000 xiquets
Refugi Col·legi Balmes
Azkárraga

Refugi al carrer Ruaya
Detall de la decoració conservada
Dolores Ortega

REFUGIOS EN FÁBRICAS REFUGIS EN FÀBRIQUES

Destinats a protegir els treballadors de fàbriques que, en molts casos, van transformar l'activitat per produir material de guerra. Es van construir als patis dels complexos fabrils i disposaven d'entrades prop dels accessos a la fàbrica. La majoria disposaven de cobertes voltades i les cambres de seguretat solien ser allargades. Exemples d'aquest tipus són els refugis de Macosa o Bombas Gens.

Destinados a proteger a los trabajadores de fábricas que, en muchos casos, transformaron su actividad para producir material de guerra. Se construyeron en los patios de los complejos fabriles y disponían de entradas cerca de los accesos a la fábrica. La mayoría disponía de cubiertas abovedadas y sus cámaras de seguridad solían ser alargadas. Ejemplos de este tipo son los refugios de Macosa o Bombas Gens.

Refugi a la fàbrica de Macosa
Detall del sistema de ventilació
Tina Herreros - SIAM

Refugi al carrer Marquès de Caro, 12
Azkárraga

REFUGIOS PRIVADOS REFUGIS PRIVATS

La majoria d'estos refugis es fan el 1938 respondent a la intensificació dels bombardejos, i van haver de tramitar permisos específics de construcció en l'Ajuntament. S'hi exigia un projecte signat per un arquitecte o un enginyer que en garantira les condicions de seguretat. Constituixen un grup heterogeni de construccions, amb poca capacitat, destinades a la protecció de famílies o del personal de petits negocis.

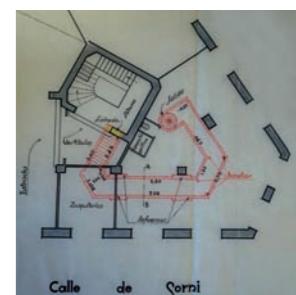
La mayoría de estos refugios se realiza en 1938 respondiendo a la intensificación de los bombardeos, y debieron tramitar permisos específicos de construcción en el Ayuntamiento. Se exigía un proyecto firmado por un arquitecto o ingeniero que garantizara las condiciones de seguridad. Constituyen un grupo heterogéneo de construcciones, con poca capacidad, destinadas a la protección de familias o del personal de pequeños negocios.

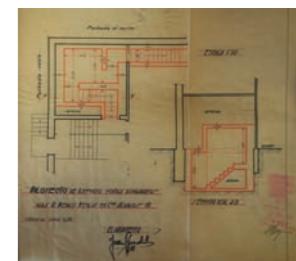
Detall de l'interior del refugi.
Carrer dels Serrans, 21
José Peinado

Refugi al carrer de la Pau-Castellvins
G. Pascual - SIAM

Plànol refugi al carrer de Sorní, 18
Arxiu Històric Municipal de València

Plànol refugi al carrer Algirós, 19
Arxiu Històric Municipal de València

LOS REFUGIOS COMO VIVIENDAS DE POSTGUERRA ELS REFUGIS COM A HABITATGES DE POSTGUERRA

Els anys posteriors al final de la guerra van ser anys de repressió, fam i misèria. Molts dels refugiats a la ciutat de València van optar per no tornar als seus llocs d'origen i es van veure obligats a allotjar-se en qualsevol lloc. Refugis en desús i fortificacions abandonades van resultar un bon lloc per arrecerar de la intempèrie centenars de famílies sense recursos. Només a la zona dels Poblats Marítims es van comptabilitzar, en un cens de 1942, nou refugis habitats per 218 persones.

Los años posteriores al final de la guerra fueron años de represión, hambre y miseria. Muchos de los refugiados en la ciudad de Valencia optaron por no regresar a sus lugares de origen y se vieron obligados a alojarse en cualquier sitio. Refugios en desuso y fortificaciones abandonadas resultaron un buen lugar para dar cobijo de la intemperie a centenares de familias sin recursos. Sólo en la zona de los Poblados Marítimos se contabilizaron, en un censo de 1942, nueve refugios habitados por 218 personas.

Refugi ocupat per famílies a la postguerra al Marítim
Arxiu Huguet

Refugi utilitzat com habitatge al Marítim a la postguerra
Arxiu Huguet

Entrada d'un refugi del Marítim utilitzat com habitatge
Arxiu Huguet

DES DEL MAR

Fins allí, fins a la plaça de la Santa Creu, va arribar un d'aquells projectils llançats pel vaixell pirata apostat a curta distància de les agradables platges de Sant Joan. El llunyà obús va venir a penetrar a la casa dels nostres familiars, el matrimoni Angel i Tarsila Minguez. [...] La bomba es va introduir per la galeria —a la part de darrere de l'habitació—, va travessar unes dependències —menjador, corredor i dormitori—, [...] va tirar a terra per l'acció de l'aire la dona, Tarsila, i va explotar després el projectil pel balcó, sense explotar a l'interior de l'habitació, sinó fora, a la plaça o als carrers adjacents.

Hasta allí, hasta la plaza de Santa Cruz, llegó uno de esos proyectiles lanzados por el buque pirata apoyado a corta distancia de las placenteras playas de Sant Joan. El lejano obús vino a penetrar en la casa de nuestros familiares, el matrimonio Angel y Tarsila Minguez. [...] La bomba se introdujo por la galería —en la parte posterior de la vivienda—, cruzó unas dependencias —comedor, pasillo y dormitorio—, derribando al suelo por la acción del aire a la mujer, Tarsila, y saliendo después el proyectil por el balcón, sin haciendo explosión en el interior de la vivienda, sino afuera, en la plaza o calle adyacentes.

Carme Llorente

Imagen de la Sala de Exposiciones con el montaje de Tempesta de Ferro
Imagen de la Sala de Exposiciones con el montaje de Tempesta de Ferro

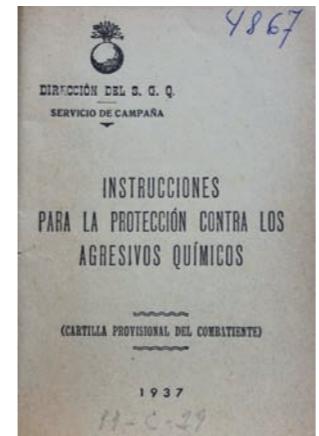
**CATÀLEG
CATÁLOGO**

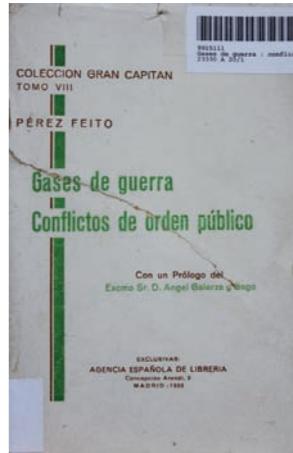
Defensa Antiaérea de la Población civil y establecimientos industriales
Tomé Cabrero, H.
1936
505 A 19/6
Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia

Defensa antiaérea, tiro y empleo de armas. 1942
Lorenzo García, J.
1942
2946 A 20/5
Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia

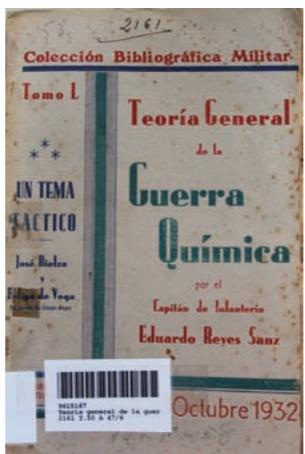
Instrucción para la protección contra los agresivos químicos
Dirección Servicio Guerra Química
1937
4867 A 19/6
Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia

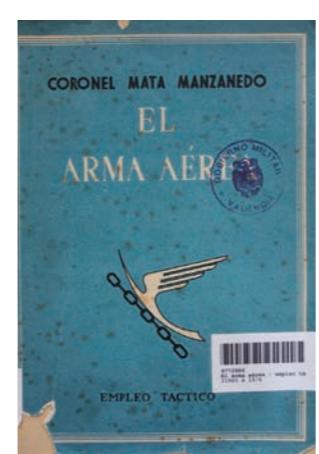
Gases de Guerra.
Conflictos de orden público
Pérez Feito, F.
1932
2330 A 20/1
Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia

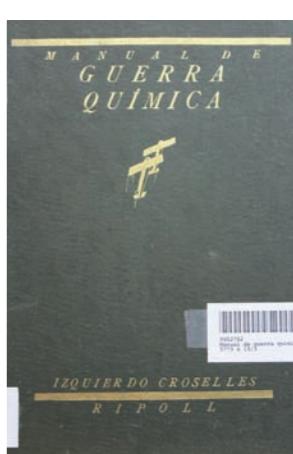
Ametralladora antiaérea de 20 mm.
Descripción y empleo
1942
1867 A 21/5
Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia

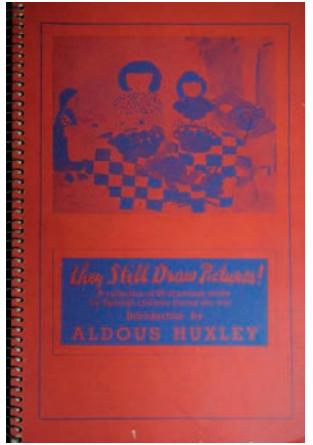
Guerra Química. T-50
Colección B. Militar
Reyes Sanz, E.
1932
2161 T-50 A 47/6
Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia

El arma aérea. Empleo táctico
Mata Manzanedo, F.
1945
21860 A 19/6
Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia

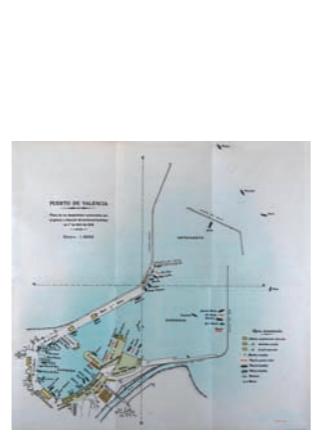
Manual de guerra química
Izquierdo Croselles, J.
1931
577 A 19/3
Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia

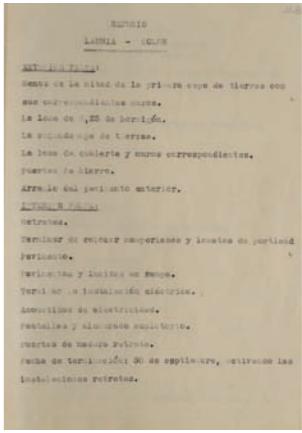
They Still Draw Pictures.
Introduction by Aldous Huxley
1937
Cedit per Manuel Granell. València

Descripción de la Máscara C.M.P. con instrucciones para su empleo y conservación
1934, Barcelona
Cedit per Kristian Abad. València

Port de València. Memòria sobre l'estat i progrés de les obres
1933-1941
ADPV. E.17.4. vol. 10
Arxiu General i Fotogràfic - Diputació de València

Notas sobre el uso y acabado de los refugios
1937
CAJA 1 REFUGIOS 1937 – CARPETA SUELTA
Arxiu Històric Municipal. València

Documentación sobre el refugio del teatro Rialto
1937
CAJA 1 REFUGIOS 1937- Carpeta XI
Arxiu Històric Municipal. València

Desperfectos bombardeos cine Tyris.
1937
CAJA 2 ENSANCHE 1937 (Exp 74)
Arxiu Històric Municipal. València

DOCUMENTS

Cuaderno fichas "Aviación militar Servicio de información"

Cedit per José Mª Azkárraga. València

Folleto "Defensa Pasiva de la Población Civil".
Junta de Defensa Pasiva de Valencia
1937
Cedit per Rafael Solaz. València

DOCUMENTOS

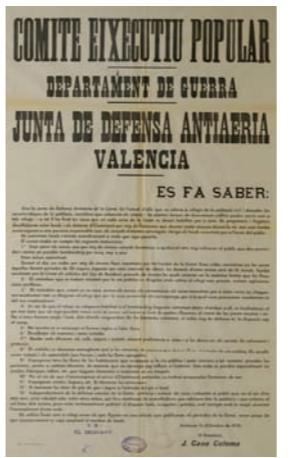

Ciutadà:
Què has de fer
davant la guerra aèria?

Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya

Cedit per Kristian Abad. València

BANDOS

Bando del 15 de Octubre de 1936
Instrucciones a seguir por los ciudadanos en caso de ataque aéreo, marítimo o terrestre.
Firmado por el Comité Ejecutivo Popular.
Departamento de Guerra. Junta de Defensa Antiaérea. Valencia.
87cm x 56.5cm
Hemeroteca Municipal de València

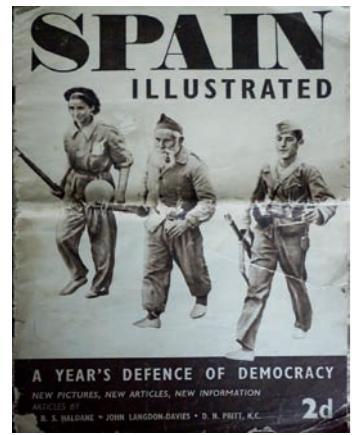

Bando del 26 de Abril de 1938
Formación de brigadas para la ejecución de trabajos relacionados con la defensa pasiva de la población. Firmado por Domingo Torres Maeso, Presidente del Consejo Municipal de Valencia.
88cm x 56cm
Hemeroteca Municipal de València

Bando del 05 de Agosto de 1938
Disposiciones a seguir para la circulación de vehículos durante las alarmas. Firmado Luciano Burgos, Secretario accidental y Domingo Torres Maeso.
88cm x 56.5cm
Hemeroteca Municipal de València

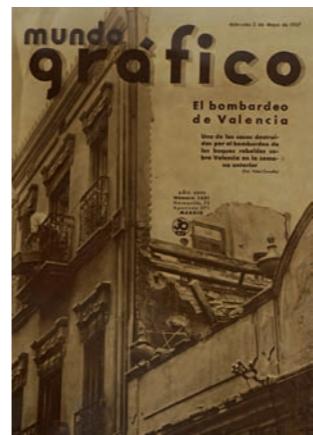
BANDOS

Spain Illustrated
1937
Cedit per Manuel Granell. València

L'espagne envahie
Agosto - 1937
Cedit per Manuel Granell. València

Mundo Gráfico
5 mayo 1937
24.5cm x 34cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

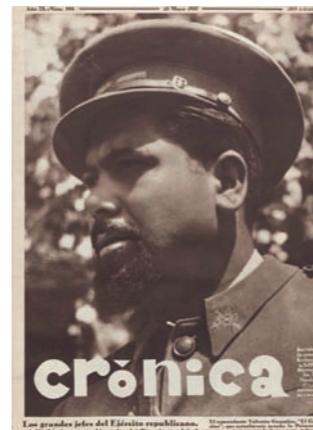
Crónica
24 enero 1937
28cm x 37cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

Fragua Social
Agosto - 1937
Cedit per Manuel Granell. València

Mundo Gráfico
30 Diciembre 1936
28cm x 38cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

Crónica
23 mayo 1937
28cm x 37cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

El Pueblo
16 de mayo de 1937
44cm x 57cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

El Mercantil Valenciano
27 enero 1938
48cm x 57cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

El Mercantil Valenciano
16 febrero 1938
48cm x 57cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

L'ILLUSTRATION
18 junio 1938
28.8cm x 38cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

La última hora
15 febrero 1938
33.7cm x 45cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

Weekly illustrated
3 Diciembre 1938
263cm x 340cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

La Vanguardia
17 enero 1938
48.5cm x 33cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

La Vanguardia
17 febrero 1938
48.5cm x 33cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

La Vanguardia
2 mayo 1938
48.5cm x 33cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matías Alonso. València

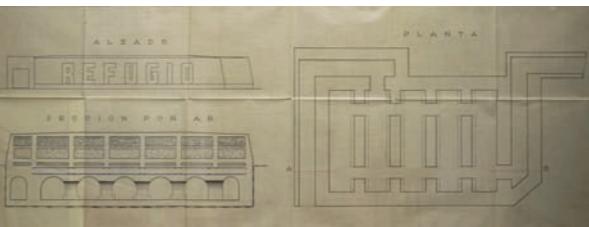
La Vanguardia
1 junio 1937
48,5cm x 33cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matias Alonso. València

**Mapa de objetivos conocidos
en la ciudad de Valencia**
AGMAV/M. 132,3
46cm x 38cm
Archivo General Militar de Ávila

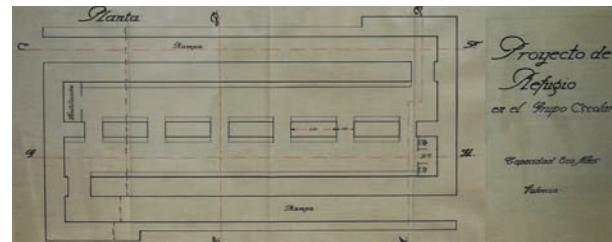
**Mapa de emplazamientos
artilleros y de ametralladoras
en la 2 sección de vigilancia
de costa, Puerto de Valencia**
AGMAV/M. 1.336,2
80,5cm x 133,5cm
Archivo General Militar de Ávila

Plànot refugi Azzati-Largo Caballero
1937
AGMAV/M. 1.336,2
80,5cm x 133,5cm
Arxiu Històric Municipal de València

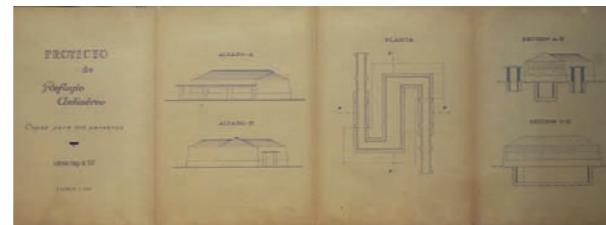

Plànot refugi Plaça de la Universitat
1937
CAJA 1 REFUGIOS 1937 –
CARPETA 10 – DOC 10.A
102cm x 37cm
Arxiu Històric Municipal de València

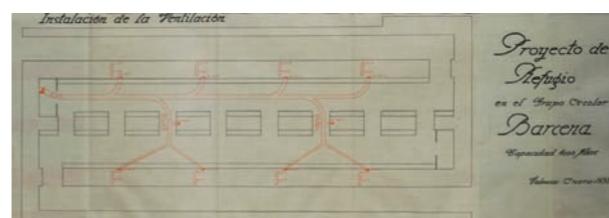
**Plànol refugi Col·legi Cervantes
1937**

CAJA 1 REFUGIOS 1937 –
CARPETA 2 – DOC 2.21
95cm x 32cm
Arxiu Històric Municipal de València

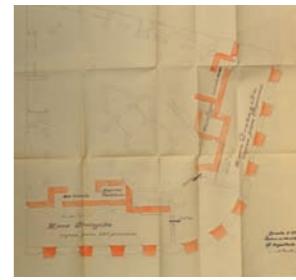
**Plànol prototip refugis
1937**

CAJA 1 REFUGIOS 1937 –
CARPETA 12 – DOC 12.B-1
85cm x 38.5cm
Arxiu Històric Municipal de València

**Plànol refugi Bár cena (Col·legi Balmes)
1938**

CAJA 3 REFUGIOS 1938 –
CARPETA 1 – DOC 1.A.1
102cm x 30cm
Arxiu Històric Municipal de València

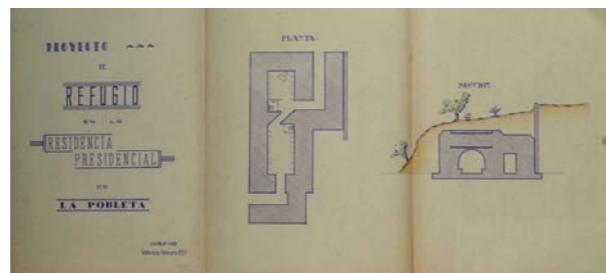
**Plànol refugi soterrat adaptat
1938**

CAJA 3 REFUGIOS 1938 –
CARPETA 4 – DOC 4.A.8
79cm x 74.5cm
Arxiu Històric Municipal de València

**Plànol refugi Direcció General de Seguretat
1937**

CAJA 1 REFUGIOS 1937 –
CARPETA 12 – DOC 12.C-1
84cm x 30cm
Arxiu Històric Municipal de València

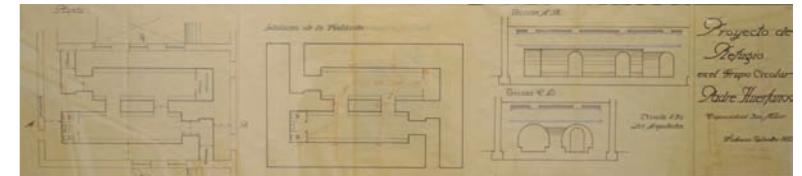
**Plànol refugi residència presidencial
1937**

CAJA 1 REFUGIOS 1937 –
CARPETA 13 – DOC 13.A-1
67cm x 32cm
Arxiu Històric Municipal de València

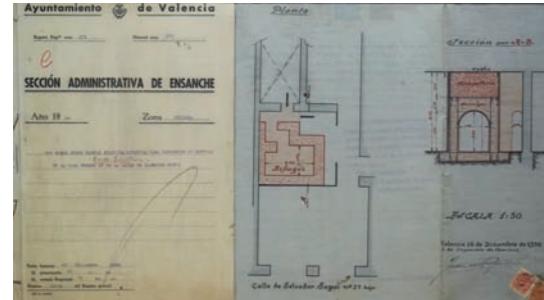
**Plànol refugi Campanar
1938**

CAJA 5 REFUGIOS 1938 –
CARPETA 3 – DOC 3.A.2
293.5cm x 32.5cm
Arxiu Històric Municipal de València

**Plànol refugi Pare Orfes
1938**

CAJA 7 REFUGIOS 1938 –
CARPETA 1 – DOC 1.A.1
131cm x 30cm
Arxiu Històric Municipal de València

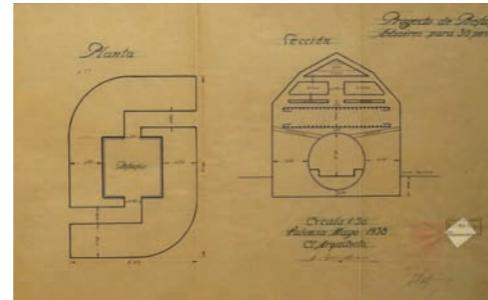
Plànet refugi carrer Salvador Seguí, 27

1938

CAJA 1 ENSANCHE 1938 – EXP 171

31cm x 30cm

Arxiu Històric Municipal de València

Plànet refugi barri Cantarranas

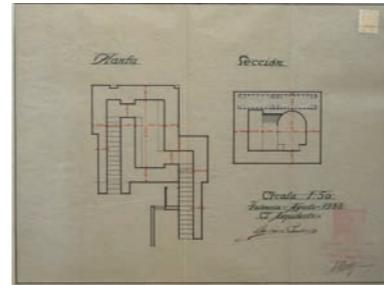
1938

POLICIA URBANA 1938 –

CAJA 1 - EXP R6 8846 H 8

50cm x 30.5cm

Arxiu Històric Municipal de València

Plànet refugi carrer Pi i Margall

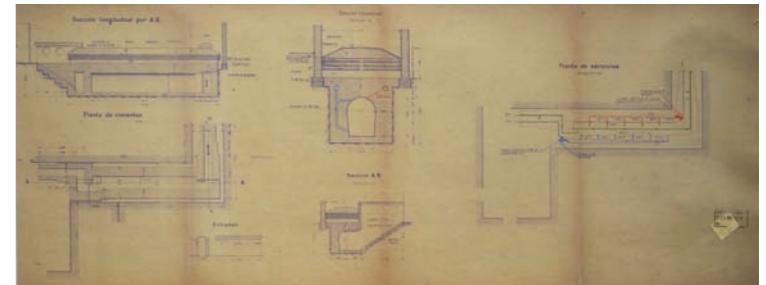
1938

CAJA 1 ENSANCHE 1938 –

EXP H 128 RG 13761

40cm x 29.5cm

Arxiu Històric Municipal de València

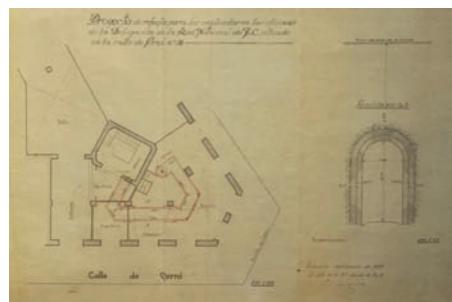
Plànet refugi "La Maquinista"

1938

CAJA 1 ENSANCHE 1938 – EXP 82

81cm x 30.5cm

Arxiu Històric Municipal de València

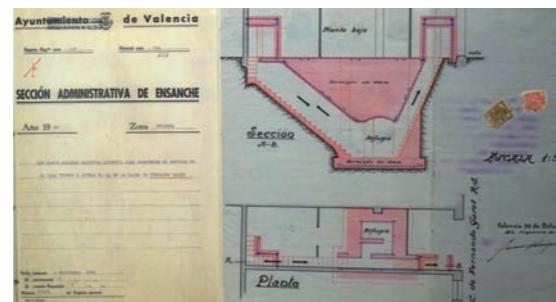
Plànet refugi carrer Sorní, 18

1938

CAJA 1 ENSANCHE 1938 – EXP

44cm x 30cm

Arxiu Històric Municipal de València

Plànet refugi carrer Fernando Gasset

1938

CAJA 1 ENSANCHE 1938 – EXP 94

44cm x 30cm

Arxiu Històric Municipal de València

Plànet refugi Ministeri d'Agricultura Carrer Salamanca

1938

CAJA 1 ENSANCHE 1938 – EXP 90

29cm x 30.5cm

Arxiu Històric Municipal de València

Plànet Projecte soterrani baix del pati de Cristall. Es pot veure la planta del refugi escolar de l'Ajuntament

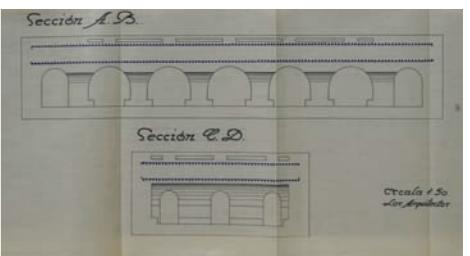
1944

CAJA 3 AYUNTAMIENTO –

CARPETA 3.1 – EXP 472

74.5cm x 105.5cm

Arxiu Històric Municipal de València

Secció Projecte refugi escolar Ajuntament 1938

FONDO EMILIO RIETA –

CAJA 93 – EXPEDIENTE 1

82cm x 32.5cm

Arxiu Històric Municipal de València

Al cobijo de la noche y traidoramente, los barcos fascistas lanzaron sus proyectiles sobre Valencia

1938

UV002110

34,5cm x 50,3cm

Biblioteca Histórica - Universitat de València.

Las alas negras del fascismo causan en nuestras poblaciones y ciudades miles de víctimas

1938

UV002065

44,2cm x 64cm

Biblioteca Histórica - Universitat de València

Construyendo fortificaciones y refugios evitaremos muchos dolores y nos haremos más fuertes
Gallur Latorre, M.

1938

UV002208

100,8cm x 69,5 cm

Biblioteca Histórica - Universitat de València

Antifascistas. Los buques piratas atacan nuestras costas
¡Defended vuestra libertad!!
García Escrivá, R.

1936-1939

UV002205

100cm x 68,3cm

Biblioteca Histórica - Universitat de València

Brigadas de fortificación. ¡Hagamos Valencia inexpugnable!
Alcaraz Cortés, L.

1938

UV002002

68cm x 100cm

Biblioteca Histórica - Universitat de València

Ayuda a la evacuación
Cervigón, A.

1937

UV002224

100cm x 67,6cm
Biblioteca Histórica - Universitat de València

Refugios contra los aviones:
...observa cuidadosamente las instrucciones
1936-1939

PS-CARTELES,666

63,5cm x 87,5cm

Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca

Camaradas de la retaguardia:
más refugios y evitaremos
nuevas víctimas
Armero, José Mario
1938

PS-CARTELES,1459

100cm x 70cm

Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca

Cartell "Cuerpo de seguridad"
29,3cm x 41,8cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matias Alonso. Valencia

Cartell "Cuerpo de seguridad"
29,3cm x 41,8cm
Col·lecció Premsa Històrica
Matias Alonso. Valencia

Maqueta de Polikarpov I-15 ("Chato")
20cm x 15cm x 7cm
Cedit per Vicent Sampedro. València

Maqueta de Savoia S.M.-79
33cm x 45cm x 10cm
Cedit per Vicent Sampedro. València

Bomba de 250kg Rèplica

± 1950

Bomba d'aviació
220cm x 46cm

Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia

Bomba de 250kg Réplica

± 1950

Bomba d'aviació
200cm x 46cm

Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia

**Màscara de gas GM-30 Alemanya
1933**

Màscara amb corretges elàstiques per a poder ajustar-la al cap i seellar la possible entrada d'aire. Els marcs dels ulls podien ser canviats en qualsevol moment i en el musell metàl·lic es localitza la vàlvula i el filtre per a l'aire.

35cm x 20cm x 18cm

Cedit per Federico Martín - Olba

**Màscara de gas Vz-35 txecoslovaca
1935**

Màscara amb la careta de goma i una xapa d'acer al filtre. Dipsa de rosca per a col·locar un tub que aniria al filtre o bé la musell metàl·lic que feia les mateixes funcions.

30cm x 20cm x 16cm

Cedit per Federico Martín - Olba

**Canó automàtic Oerlikon 20mm
1937**

210cm x 148cm

Centro de Historia y Cultura Militar de Valencia